

УДК631.158:331

Павлюк Т.І.
кандидат економічних наук,
доцент кафедри філософії та економічної теорії
Вінницького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

PECULIARITIES OF POPULATION EMPLOYMENT IN AGRICULTURAL HOUSEHOLDS

АНОТАЦІЯ

У статті розкрито особливості зайнятості населення в сільському господарстві. Проаналізовано зайнятість у фермерських господарствах. Визначено, що в сільському господарстві виробництво має яскраво виражений сезонний характер, можливе лише поступове здійснення виробничих процесів. Обґрунтовано роль і значення землі як чинника виробництва. З одного боку, земля є засобом виробництва, а з іншого – предметом праці. Отримані результати дослідження підтверджують, що потреба в затратах живої праці коливається в різні періоди року: у зимовий період характеризується мінімальними затратами праці, у літньо-осінній – максимальними затратами живої праці. Нерівномірна потреба в затратах праці породжує проблему забезпечення круглорічної зайнятості сільського населення.

Ключові слова: зайнятість, ринок праці, безробіття, самозайнятість, аграрна сфера, сільське населення, рівень життя.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрыты особенности занятости населения в сельском хозяйстве. Проанализирована занятость в фермерских хозяйствах. Определено, что в сельском хозяйстве производство имеет ярко выраженный сезонный характер, возможно лишь постепенное осуществление производственных процессов. Обоснована роль и значение земли как фактора производства. С одной стороны, земля является средством производства, а с другой – предметом труда. Полученные результаты исследования подтверждают, что потребность в затратах живого труда колеблется в разные периоды года: в зимний период характеризуется минимальными затратами труда, в летне-осенний – максимальными затратами живого труда. Неравномерная потребность в затратах труда порождает проблему обеспечения круглогодичного занятости сельского населения.

Ключевые слова: занятость, рынок труда, безработица, самозанятость, аграрная сфера, сельское население, уровень жизни.

ANNOTATION

The article reveals peculiarities of employment of the population in agriculture. Employment in farms is analyzed. It is determined that production in agriculture has a pronounced seasonal nature, only gradual implementation of production processes is possible. The role and significance of land as a factor of production are substantiated. On the one hand, the land is a means of production, and on the other – the subject of labor. The obtained results of the study confirm that the need for labor costs varies in different periods of the year: in winter it is characterized by minimal labor costs, in the summer-autumn period – the maximum costs of living labor. The unequal need for labor costs raises the problem of providing round-the-year employment of the rural population.

Keywords: employment, labor market, unemployment, employment, agriculture, rural population, living standards.

Постановка проблеми. В умовах розвитку ринкової економіки та реформування аграрного сектора дедалі актуальнішою стає проблема

працевлаштування і зайнятості сільського населення. Аграрна сфера економіки в нашій країні функціонує в умовах незбалансованості робочої сили і засобів виробництва, низького рівня кваліфікації робочих кадрів, гострої нестачі спеціалістів високого рівня. Зростає безробіття серед сільського населення, що призводить до зниження рівня життя селян.

Зайнятість для більшості населення є основним джерелом доходів і засобом забезпечення гідного життя. Тому дослідження зайнятості населення в сільському господарстві набуває особливої актуальності й зумовлюється ще тим, що місцеві органи влади в умовах тривалої економічної кризи недостатньо приділяють уваги регулюванню цих процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у вивчення та розкриття сутності категорії «зайнятість» унесли такі вчені: А. Бабенко [1], А. Баланда [2], О. Волкова [3], В. Герасим'юк [4], І. Гнибіденко [5], Е. Лібанова [6], В. Онищенко [7], В. Онікієнко [8], К. Якуба [9] та ін. Питанням збереження діючих та створення нових робочих місць присвячені наукові праці Д. Верби [10], В. Дієсперова [11], Л. Колешні [12], І. Прокопи [13], О. Рудченка [14]. Результати досліджень цих учених висвітлюють важливі аспекти впливу соціально-економічних факторів на підвищення зайнятості населення та ефективності праці в суспільному виробництві.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас можна констатувати недостатнє розроблення проблем розвитку та трансформації окремих соціальних детермінант щодо збереження українського села і соціально-економічного розвитку сільських територій, відсутність дієвого механізму поліпшення зайнятості населення в аграрній сфері, що вимагає комплексного та системного підходу до вивчення цієї проблеми.

Необхідність поглибленого дослідження окресленої проблематики актуалізується загостренням питань зайнятості та соціального становища сільського населення, що вимагає всебічного наукового вивчення.

Мета статті полягає у поглибленні теоретичних і методологічних положень, аналізі

особливостей зайнятості сільського населення в аграрній сфері, збереженні діючих та створення нових робочих місць, поліпшенні умов праці та соціального захисту сільського населення.

Реалізація поставленої мети зумовлює необхідність вирішення таких завдань:

- дослідити особливості зайнятості сільського населення в господарствах різних організаційно-правових форм та виявити основні фактори, що впливають на зайнятість в аграрній сфері;

- сформулювати основні напрями щодо поліпшення зайнятості в аграрному секторі економіки;

- оцінити сільський ринок праці та розробити рекомендації щодо поліпшення використання робочої сили в сільському господарстві Вінницької області на сучасному етапі й у перспективі.

Об'єкти та методика дослідження. Об'єктом дослідження є процес забезпечення ефективної зайнятості сільського населення з урахуванням особливостей агропромислового виробництва. У процесі вирішення поставлених завдань використані такі методи дослідження: порівняльного аналізу (визначено динаміку ринку праці в умовах різних форм господарювання в аграрній сфері); статистико-економічні (групування, середні й відносні величини, що використовуються під час дослідження факторів, що впливають на зайнятість сільського населення).

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальною закономірністю розвитку суспільного виробництва в країнах світу є, з одного боку, абсолютне та відносне збільшення міського населення і працівників у промисловості та у сфері обслуговування, з другого – абсолютне і відносне зменшення сільського населення та працівників у сільськогосподарському виробництві. Така закономірність характерна і для регіонів України.

Істотне зменшення кількості працівників у сільському господарстві є наслідком реформування аграрної сфери, що призвело до виникнення надлишку трудових ресурсів у селі, а тому тут гостро постає питання зайнятості й раціонального використання працівників.

Сільському господарству притаманна низка особливостей, пов'язана з характером його виробництва, яке ґрунтується на здатності рослинних і тваринних організмів до природного відтворення. У цьому полягає докорінна відмінність сільського господарства і в ньому економічний процес відтворення тісно переплітається з природним. Наслідки господарювання в цій галузі залежать як від працівника, його технічної оснащеності, так і від природних умов.

До особливостей сільського господарства належить і надзвичайна роль землі як чинника виробництва. Земля, з одного боку, є засобом виробництва, а з іншого – предметом праці. На відміну від інших засобів виробництва, земля не зменшується і не збільшується, однак

вона потребує догляду. Тому, за умови правильного використання її родючість суттєво підвищується.

Оскільки земля в сільському господарстві виступає основним чинником виробництва, підприємець повинен дбати про її продуктивність. Аграрне виробництво, хоч ґрунтується на природних чинниках, але рівень його продуктивності значною мірою залежить і від соціальних чинників, від рівня розвитку науки, техніки, технології, їхнього практичного впровадження у процес виробництва з метою досягнення вищого економічного ефекту, що потребує значних інвестицій на проведення цих заходів.

Важлива відмінність сільськогосподарського виробництва полягає і в тому, що технологія однієї й тієї ж культури може змінюватися залежно від природно-кліматичних умов. Через це під час виконання однакових процесів у різних регіонах країни і в різний час робоча сила використовується по-різному.

Порівняно велика залежність сільськогосподарського виробництва від кліматичних умов зумовлює значний ризик сільськогосподарських товаровиробників, змушених витратити частину капіталу на страхування, хоча повністю передбачити всі можливі випадки, пов'язані з повеннями, засухою, втратами від шкідників і хвороб сільськогосподарських рослин і тварин, неможливо. Крім того, в сільському господарстві частина капіталу (продуктивна і робоча худоба, плодово-ягідні насадження, насіння, корми тощо) відтворюється у нетоварній формі, обіг капіталу проходить значно повільніше. Це зумовлює вищу капіталомісткість виробництва і більший ступінь ризику сільського товаровиробника за рахунок більшої капіталомісткості одиниці доходу. Це виступає однією з основних причин зайнятості сільського населення в інших галузях, не пов'язаних із природно-кліматичними умовами, де є більша можливість отримання прибутку.

Сільське господарство за своєю роллю і стосовно людей та суспільства не поступається перед будь-якою іншою галуззю економіки. Крім суто виробничого призначення та інших складників національної економіки, це сфера докладання праці матеріального виробництва, яка є вагомим елементом серед усіх благ – формування життєвого середовища людини. Одним із вагомих факторів створення матеріальних та духовних благ суспільства є праця. Сам процес праці передбачає взаємодію людської праці як цілеспрямованої діяльності людини, із засобами праці незалежно від сфери матеріального виробництва.

У сільському господарстві цей фактор має дещо іншу функцію, яка пов'язана із специфікою відтворювального процесу. У несільськогосподарських галузях економіки матеріальне виробництво, праця людей докладається до предметів і засобів виробництва, матеріально-технічних факторів, а у сільському господарстві

стві цього недостатньо. Вирішальний вплив на виробництво у сільському господарстві значною мірою залежить від живих організмів: рослин, тварин, а також від основного засобу виробництва – землі.

Праця у сільському господарстві ґрунтується на вмінні управляти фізіологічними процесами живих організмів, а також на знаннях технологічних прийомів та операцій із виробництва сільськогосподарської продукції. Кінцевий результат праці залежить від природно-кліматичних умов та якості земельних ресурсів, а не лише від знань, умінь, технологічних прийомів. Ефективність праці та її розподіл упродовж року залежить від сезонності виробництва. Існування галузей рослинництва і тваринництва обмежує можливості вузької спеціалізації праці й вимагає широкої профільної діяльності.

Сільське господарство відрізняється від індустріальних галузей народного господарства за характером виробництва. Оскільки на промислових підприємствах усі операції виробництва продукції відбуваються майже безперервно, то в сільському господарстві, особливо в галузях землеробства, воно має яскраво виражений сезонний характер, можливе лише поступове здійснення виробничих процесів. Часові перерви між виробничими процесами можуть бути досить значними: перед зяблевою оранкою і весняним посівом, між весняною сівбою і пропольвальними роботами тощо.

В Україні, як і в більшості країн Європи, у зимовий період практично зупиняються не тільки робочі процеси, але й вирощування більшості сільськогосподарських культур. Чим довший цей період, тим різкіше виражена сезонність у затратах живої праці. Ураховуючи це, в календарному році в сільському господарстві схематично можна виділити два періоди. Це робочий період, протягом якого продукт підлягає дії живої праці (сівба, збирання). Він виступає частиною періоду виробництва. Другий період включає час, коли процес виробництва продовжується практично без затрат живої праці, без участі у виробництві живої сили (період росту рослин). Слід відмітити, що тривалість цих періодів для різних галузей сільського господарства і окремих культур не однакова. При цьому календарні строки для різних галузей частіше всього не збігаються. У результаті цього в період спаду сільськогосподарських робіт сільське господарство має значні невикористані резерви живої праці, а в піковий період виявляється недостатньо робочої сили для виконання сільськогосподарських робіт в оптимальні технологічні строки.

Особливістю сільського господарства є незбіг робочого періоду з періодом виробництва, що зумовлює сезонність виробництва і перероблення сільськогосподарської продукції. Сезонний характер виробництва, у свою чергу, зумовлює специфічну організацію праці в цій галузі, осо-

бливості реалізації продукції та надходження грошових коштів.

Незбіг часу виробництва і робочого періоду зумовлює неоднакову потребу в затратах праці на різних етапах виробництва сільськогосподарської продукції. При цьому сезонність виробництва не тільки визначає перерви в робочому періоді, а й обмежує строки визначеного виду праці. У багатьох галузях виробництва бувають критичні моменти, які визначаються власне природою робочого процесу, (періоди часу, протягом яких повинні бути досягнуті визначені результати праці).

Важливо зазначити, що природна особливість виробництва сільськогосподарської продукції виступає однією з основних нерівномірностей затрат праці не тільки через специфічний спосіб її виробництва, а й своєрідність її споживання. Тому деякі види зайнятості в сільському господарстві заслуговують особливої уваги. Так, овочі, фрукти не можуть довго зберігатися у свіжому вигляді і повинні бути реалізовані за короткий термін, що потребує значного збільшення затрат праці на час їх збирання, в результаті чого підвищується сезонна потреба галузі в додатковій робочій силі.

Це диктує необхідність пристосування до потреб природного розвитку рослин і тварин, організації технології робочих процесів, їх послідовності, концентрації робочої сили і засобів праці в часі й просторі. Результати сільськогосподарського виробництва багато в чому залежать від виконання виробничих процесів в оптимальні строки.

Необхідність проведення низки робіт у визначений термін зумовлює нерівномірність використання робочої сили в сільськогосподарському виробництві протягом року. Потреба в затратах живої праці коливається в різні періоди року: в зимовий період характеризується мінімальними затратами праці, в літньо-осінній – максимальними затратами живої праці. Нерівномірна потреба в затратах праці породжує проблему забезпечення цілорічної зайнятості сільського населення.

Сезонність сільськогосподарської праці проявляється в надлишку робочої сили в зимовий період і в дефіциті її в літньо-осінній. Сезонність сільськогосподарської праці може виражатись у вигляді:

- абсолютного надлишку ресурсів живої праці, якщо протягом року потреба сільськогосподарського виробництва в робочій силі буде меншою (порівняно з її наявністю);
- відносного надлишку робочої сили, коли тільки в зимовий період потреба буде перевищувати наявність робочої сили;
- відносного дефіциту робочої сили, якщо потреба сільського господарства в робочій силі в літній період буде трохи перевищувати її наявність, а в зимовий період ці показники збігаються;

– абсолютної незабезпеченості робочої сили, коли потреба в робочій силі в усі місяці року перевищує її наявність.

Сезонність виробництва більшості сільськогосподарської продукції спричиняє сезонні коливання у роботі підприємств, що переробляють сільськогосподарську сировину, особливо ту, термін зберігання якої обмежений. Сезонні коливання спостерігаються і в інших галузях народного господарства.

Сезонність негативно позначається на розвитку економіки, спричиняє нерівномірність використання протягом виробничого року основних фондів, трудових ресурсів, продуктивності праці, збільшення втрат, підвищення собівартості продукції. З огляду на це, подолання сезонності – важливий резерв поліпшення використання матеріальних і трудових ресурсів, збільшення виробництва матеріальних благ, поліпшення забезпеченості населення товарами масового споживання. Зниження сезонності є одним із найважливіших завдань удосконалення організації господарського управління в галузях сільського господарства, що зазнають сезонного впливу.

Таким чином, потреба в затратах праці сільськогосподарського виробництва по місяцях залежить як від природно-кліматичних умов, так і від структури посівних площ, раціонального співвідношення галузей рослинництва і тваринництва, агропромислової інтеграції, системи агротехнічних заходів, рівня механізації виробничих процесів.

У сільському господарстві, на відміну від промисловості, поширена кооперативна форма організації виробництва, які більш повно враховують тип виробництва, що склався історично, характер праці, вимоги науково-технічного прогресу тощо. Тому необхідно шукати нові, більш ефективні форми господарювання й оплати праці, що зацікавило б аграрних працівників у збільшенні виробництва продукції.

У результаті реформування аграрної сфери створилися нові організаційно-правові форми господарювання: сільськогосподарські товариства з обмеженою відповідальністю (далі – СТОВ), сільськогосподарські виробничі кооперативи (далі – СВК), приватні підприємства (далі – ПП), фермерські господарства, особисті селянські господарства (далі – ОСГ), інші суб'єкти господарської діяльності. Селяни стали власниками земельних та майнових паїв. За 2000–2015 рр. відбулися суттєві зміни в аграрних формуваннях, зменшилася кількість підприємств держаної форми власності, почали розвиватися підприємства з приватною формою власності (фермерські господарства, особисті селянські господарства). Тому і кількість зайнятого сільського населення в підприємствах із приватною формою власності зростає. У Вінницькій області в 2015 р. в ній налічувалося 305,1 тис. осіб.

Тому в 2015 р. у Вінницькій області сільськогосподарськими підприємствами було виро-

блено 56,2% валової продукції, а господарствами населення – 43,8%, що вказує на зниження виробництва у приватних підприємствах, які виробляли більше половини валової продукції області. Отже, реформування аграрної сфери показало неспроможність держави забезпечити сільське населення працею і тим самим змусило сільське населення самостійно створювати нові приватні підприємства для ефективного господарювання на селі.

Усе більшого розповсюдження набуває така форма господарювання на селі, як фермерські господарства. Виникає необхідність більш ґрунтовно й об'єктивно усвідомити місце фермерських господарств серед інших нових форм господарювання, їхню економічну природу і перспективи розвитку. Зайнятість у фермерських господарствах має свою специфіку, яка відрізняється від зайнятості інших категорій працівників характером та змістом. Зацікавленістю фермерських господарств є особисті інтереси, а саме: отримання прибутку від трудової діяльності. У Вінницькій області в 2015 р. налічувалося 1 733 фермерських господарств, у яких зайнято 6,274 тис. працівників і вироблено 72,9 млн. грн. валової продукції.

Крім фермерських господарств, визначальний вплив на характер зайнятості в аграрній сфері мають особисті селянські господарства. Після реорганізації сільськогосподарських підприємств сільське населення дістало можливість самостійно (на власний розсуд) розпоряджатися земельними наділами і самостійно їх обробляти. Більшість сільських працівників почали працювати в особистих селянських господарствах, які стали основним джерелом постачання сільських сімей продуктами харчування. Натепер зайняті в особистих селянських господарствах витрачають не менше чверті річного фонду робочого часу. Затрати праці в особистих селянських господарствах ефективніші (порівняно з суспільною сферою виробництва), адже коли людина працює в особистому селянському господарстві, то мотиви, які спонукають її до цієї праці, вона сама розуміє і самостійно діє для досягнення бажаних результатів. Основним мотивом виступає матеріальна зацікавленість: чим більше вироблено і реалізовано продукції, тим більше сім'я отримає доходу. Оскільки історично склалося так, що селяни працюють сім'ями, то можна визначити ще два мотиви до праці: сімейну єдність і виховання в дітей добросовісного, селянського ставлення до праці. До того ж за своєю структурою особисте селянське господарство найбільш повно відображає специфіку селянського способу життя: єдині цілі, інтереси, умови життя для всіх членів сім'ї і виступає консолідуючим фактором сім'ї – основи суспільства з будь-яким державним устроєм. В особистих селянських господарствах збереглося дбайливе ставлення до землі, селянської праці. Це також належить до трудових мотивів, оскільки чим більше й ефективні-

ше селянин укладе праці, тим більше отримає продукції, тим багатшим він стане.

В умовах розвитку багатоукладності сільської економіки можна робити ставку на особисте селянське господарство під час переходу до фермерського господарювання, оскільки розвинуте ОСГ майже без додаткових капітальних вкладень можна реорганізувати у фермерське господарство під час підвищенні товарності і без додаткового фінансування на оплату праці, оскільки своєю працею селянин авансує весь цикл виробництва.

У сучасних умовах важливо зрозуміти, що багатоукладність економіки на селі – потужний засіб розвитку сільського господарства, його відродження.

Проблема подальшого раціонального використання трудових ресурсів села полягає в підвищенні рівня зайнятості сільського населення в нових організаційно-правових формах господарювання ринкового типу і зниження затрат праці в особистих селянських господарствах. У 2015 р. у Вінницькій області налічувалося 45,379 тис. домогосподарств, у яких вироблено 107 548,7 млн. грн. валової сільськогосподарської продукції.

Віддаючи належне особистим селянським господарствам, щодо їх соціально-економічної значущості в сучасних умовах розвитку аграрної економіки, не можна не зазначити, що в цих господарствах використовується фізично важка низькопродуктивна ручна праця, а самозайнятість у цих господарствах призвела до зростання рівня тіньової зайнятості. Виступаючи важливим складником суспільного виробництва, особистим селянським господарствам нині необхідна всебічна допомога з боку суспільства, зокрема в забезпеченні міні-технікою. Тому в системі реформування економіки аграрного сектора провідна роль належить вирішенню проблеми матеріально-технічного забезпечення для ефективного використання праці. В основі всіх економічних проблем повинна бути людина, її продуктивність, яка поряд із землею та засобами виробництва (капіталом) є його основною продуктивною силою.

За умов, коли у сільському господарстві зменшується чисельність зайнятих, обсяги капітальних вкладень, скорочується виробництво матеріально-технічних засобів тощо, для одержання необхідної кількості продовольства виняткове значення набуває впровадження заходів щодо трудової мотивації, регуляторами якої є інтереси, стимули, потреби, активність, раціональна організація праці й виробництва.

Реформування аграрного сектора економіки супроводжується суттєвими змінами у соціально-економічному розвитку села. Нові форми власності на землю і майно, перетворення значної кількості сільськогосподарських підприємств у приватні, відбувається трансформація сфери зайнятості сільського населення. Зростає чисельність фермерських та особистих селян-

ських господарств і зайнятого в них сільського населення. У 2015 р. кількість зайнятого сільського населення у підприємствах із приватною формою власності становило 98,1% від всього сільського населення Вінницької області і лише 1,9% зайнятого сільського населення було у підприємствах державної форми власності. Така перебудова економічних відносин і всього укладу життя в селі в умовах реформ суттєво впливає на матеріальне становище селян і є визначальним на рівні зайнятості.

Із метою ефективного функціонування сільського господарства завжди була і є актуальною проблема забезпечення сільського населення працею, що забезпечує ефективну діяльність і сприяє зростанню рівня зайнятості сільського населення.

Висновки:

1) в умовах ринкової економіки з'являються нові форми зайнятості: зареєстрована і незареєстрована зайнятість, які сприяють зростанню рівня зайнятості. Залежно від умов виникнення зайнятості існує сезонна, тимчасова та прихована зайнятість, яка виникає в галузі сільського господарства і впливає на добробут сільського населення;

2) особливого значення набуває самозайнятість як діяльність, яка носить неофіційний характер, вона не оподатковується. Для держави це не вигідно. Тому необхідно надати юридичний статус само зайнятості, що сприятиме наповненню державного бюджету;

3) на зайнятості населення в сільському господарстві суттєво впливає сезонність аграрного виробництва, яка зумовлена природно-кліматичними умовами та специфікою соціальних факторів різного способу життя селян. Тому зниження сезонності є одним із найважливіших завдань удосконалення організації господарського управління в аграрній сфері.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бабенко А. Производительность аграрного труда. Киев: Урожай, 1994. 144 с.
2. Лібанова Е., Баланда А. Незареєстрована зайнятість в Україні: формування й можливості державного регулювання. Україна: аспекти праці. 2000. № 4. С. 3–9.
3. Волкова О. Ринок праці: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 624 с.
4. Герасим'юк В. Прихована зайнятість в Україні та шляхи її подолання. Оплата праці: проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. Луцьк, 2000. С. 439.
5. Гнибіденко І. Соціально-економічні проблеми зайнятості й соціального захисту населення в аграрному секторі економіки України. Київ: Соцінформ, 2002. 336 с.
6. Лібанова Е. Ринок праці: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 224 с.
7. Оницько В. Рациональная занятость: методология региональных исследований / АН УССР. СОПС УССР / отв. ред. В. Оникієнко. Київ: Наукова думка, 1989. 208 с.
8. Соціальні пріоритети ринку праці: методологія, практика, шляхи забезпечення / Бандур С., Заєць Т., Онікієнко В. та ін. /

- НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. Київ: РВПС України НАН України, 2001. 260 с.
9. Якуба К. Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України. Теорія, методологія, практика. Київ: ННЦ ІАЕ, 2007. 362 с.
10. Верба Д. Визначення характеристик господарської діяльності, притаманних підприємствам з інтенсивним типом відтворення системи робочих місць. Україна: аспекти праці. 2007. № 4. С. 31–39.
11. Дієсперов В. Економіка сільськогосподарської праці. Київ: ІАЕ УААН, 2004. 488 с.
12. Колешня Л. Методологічні основи вдосконалення професійної структури підготовки і перепідготовки безробітного населення. Україна: аспекти праці. 2004. № 4. С. 19–26.
13. Прокопа І., Попова О., Бетлій М. Зайнятість сільського населення в Україні: територіальна диференціація. Економіка і прогнозування. 2007. № 3. С. 56–74.
14. Рудченко О. Формування власного капіталу як складова розвитку малого підприємства. Фінанси України. 2008. № 6. С. 54–62.